

особистих прав людини і виправдовування тимчасового втручання в особисте життя людини спеціальних служб.

В цей час, коли Україна приєдналась до Ради Європи і парламент нашої держави затвердив її Статут як міжнародний акт, обов'язковий для нашої країни, а внутрішнє законодавство реформується з врахуванням демократичних принципів правової системи Європи, то досвід Канади і Франції може бути корисним для українських правників, які в тій чи іншій мірі беруть участь в підготовці проектів або пропозицій до них, що стосуються реформ судоустрою чи процедури здійснення правосуддя.

Надійшла до редколегії 06.03.96

Трибуна докторанта

*С. Н. ПРИСТУПА, канд. юрид. наук,
доц. НЮА України*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ КОМПЕНСАЦІЙНОЇ ФУНКЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Серед проблем, що відображають змістовну суть цивільного права, проблемі його компенсаційної функції належить одне з провідних місць.

В юридичній літературі питання про компенсаційно-функціональні особливості цивільного права є відомим. Автори досліджень зазначеної проблеми не без підстав звертають увагу на те, що існування компенсаційної функції цивільного права зумовлено відносинами майнового характеру, присутністю товарно-грошових відносин, що регулюються зазначеною правовою галуззю; що саме цивільно-правове регулювання суспільних відносин будується переважно на компенсаційних засадах.

В умовах ринкової економіки функціональний аспект дослідження цивільного права не втратив свого значення. Навпаки, проблема його компенсаційної функції перетворюється в одну із нагальних.

На фоні загальних проблем, що стосуються соціального призначення та ролі права, проблема компенсаційної функції цивільного права має своєрідний характер: з одного боку, вона належить до, так би мовити, «окремо-часткових» виключно галузевих правових проблем, з другого — значення її правильного ставлення і вирішення виходить за рамки ци-

вільного права, а її актуальність визначається щонайменше наступними трьома обставинами.

По-перше, питомою вагою відповідних майнових сперечань в судовій та судово-арбітражній практиці, значна кількість яких мала місце й раніше, однак в умовах нових форм господарювання та законодавчого закріплення рівності всіх форм власності зазначені сперечання набули нових рис і їхнє вирішення зумовлюється вже не перевагами однієї форми власності над іншою, а виключно адекватним застосуванням законодавства.

По-друге, актуальність зазначеної проблеми зумовлюється посиленням ролі цивільного права в умовах формування в Україні ринкової економіки, яка об'єктивно перетворює зазначену правову галузь в основний регулятор відносин, що виникають в сфері підприємницької діяльності, що цілком зрозуміло, оскільки саме цивільному праву властива ступінь «найбільшої спорідненості» з відносинами економічними та із захистом майнових інтересів учасників цих відносин, в тому разі й за рахунок відповідного урівноваження чогонебудь порушеного в сфері цих інтересів.

По-третє актуальність зазначеної проблеми зумовлена також тими завданнями, що стоять перед новою кодифікацією цивільного законодавства, відповідно з якими на рівні нового Цивільного кодексу України концептуальними вважаються, окрім предметної та принципової, також і функціональна суть цивільно-правового регулювання, що відображала б перш за все компенсаційний характер цивільного права.

Положення чинного цивільного законодавства свідчать про те, що категорія «компенсаційна функція» в законодавчій термінології не зустрічається. Те ж саме можна сказати також і про такі поняття, як «предмет», «метод» та ін. Особливих пояснень це не потребує. Так, зокрема, властивий науці цивільного права метод системного аналізу хоча і засновується на дослідженні законодавства та понять, що в законодавстві використовуються, однак приводить до висновків, внаслідок яких про зазначену галузь права складається загальне враження. Останнє при цьому нерідко може бути позначене лише якимось узагальнюючим поняттям, котре найчастіше не співпадає в буквальному значенні із законодавчою термінологією, але, без сумніву, відображає той чи інший аспект змісту, призначення чи загальної характеристики відповідної правової галузі. Саме в цьому вбачається одна з причин, зумовлюючих появу та існування категорії компенсаційної функції цивільного права: її змістовне зна-

чення може бути охарактеризоване, як збиральне, узагальнююче.

Таким чином одразу виникає питання: а в чому саме полягає змістовна суть категорії компенсаційної функції цивільного права як узагальненого чи збирального поняття? Для того, щоб відповісти на поставлене запитання, з необхідністю потребують попередніх визначень поняття, що охоплюються зазначеною категорією: «функція» та етимологічно зумовлюючий її характер, як компенсаційної — термін «компенсація».

Щодо поняття «функція», то в літературі воно використовується в різноманітних визначеннях. Це пов'язано перш за все з особливостями тих чи інших завдань, що стоять перед тією чи іншою наукою. В загальному плані поняття «функція» має два аспекти: загально-філософський та соціологічний. В першому випадку за поняттям «функція» приховується «відношення двох (групи) об'єктів, в якому зміна одного з них супроводжується зміною іншого»¹. В загальнофілософському значенні «функція» може розглядатися з точки зору наслідків (сприятливих чи несприятливих), що зумовлюються змінами одного параметру в інших параметрах об'єкту (функціональність), або з точки зору взаємозв'язку окремих частин в межах чогось єдиного цілого (функціонування)².

В соціологічному значенні поняття «функція» означає ту чи іншу роль, яку виконує певний соціальний інститут відповідно до потреб суспільного в цілому чи окремих соціальних груп (наприклад, функція держави та ін.). Розрізняються явні функції, тобто такі, що співпадають з відкрито проголошеними цілями чи завданнями інституту, і латентні функції, тобто такі, що виявляються з певним часом і в тій чи іншій мірі відрізняються від проголошених намірів учасників відповідної діяльності³.

В більшості випадків з поняттям «функція» пов'язується певно спрямований, виборчий вплив якої-небудь системи на відповідні сфери зовнішнього середовища. Інколи в понятті «функція» вбачається певна роль, яку виконує той чи інший соціальний інститут, або призначення, роль. В цьому значенні мова може йти про функції держави; державного органу; відповідальності; санкції; службової особи; юридичної служби і т. ін. При цьому одноставного розуміння поняття «функції» стосовно права не існує. І якщо синтезувати

¹ Философский энциклопедический словарь. 2-е изд. М., 1989. С. 719.

² Там же.

³ Див.: Там же.

численні точки зору з цього приводу, то очевидним стає, що поняття «функції» розуміється в значенні або соціального призначення права, або відповідного напрямку правового впливу на суспільні відносини, або одночасно одне й друге.

Різні підходи до розуміння «функції права» чи «функції правового регулювання» надають можливість виділити щонайменше дві їхні групи: соціальні і власні юридичні функції.

В юридичному значенні, якщо говорити про «функції» стосовно до цивільного права, вихідним моментом слід обрати ті завдання, які закликає виконувати й забезпечувати зазначена галузь права. Найважливішим із завдань вбачається поряд з регулятивним та охоронним завданням по знищенню несприятливих майнових чи немайнових наслідків, що виникають в сфері когось із суб'єктів права, обумовлених відповідними, передбаченими в законодавстві чи в договорі обставинами чи фактами, що мають юридичне значення. В приведеному значенні останні здебільшого бувають у вигляді: заподіяння майнової чи моральної (немайнової) шкоди); придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав; невиконання чи неналежного виконання договірної зобов'язання, внаслідок якого одна із сторін договору несе відповідні збитки тощо.

Вищезгадані та інші обставини чи факти не обов'язково можуть бути тільки протиправними чи зумовленими звинуваченнями відносно тієї чи іншої особи. В зазначеному плані визначальне полягає в тому, що якими б не були за своїм юридичним значенням відповідні дії або навіть бездіяльність чи поступки відповідного суб'єкта права, якщо вони були обумовлені поведінкою цього суб'єкта та якщо внаслідок цього страждають інші особи цивільне право стає на боці останніх і виконує завдання по знищенню втрат, що виникли на боці потерпілої сторони. Саме в цьому уявляється найголовніше завдання цивільно-правового регулювання.

Беручи до уваги, що цивільне право виконує також й інші завдання регулятивного і охоронного характеру, слід зазначити, що та чи інша властива йому функція, що впливає із виконуваних правовою галуззю завдань, може розглядатися як один із напрямків цивільно-правового впливу на врегульовані цивільним правом відносини. І відповідно до цього якісна характеристика того чи іншого із вищезазначених напрямків обумовлена прийнятою на себе цивільним правом роллю, з одного боку, по підтримці встановлених моделей поведінки чи ділових звичаїв, а з другого, в запобіганні можливого відхилення того чи іншого учасника врегульованих та тих, що охоронюються цивільним правом

відносин, від встановленого правопорядку. В останньому випадку роль цивільного права полягає в своєрідній протидії можливим тенденціям вищезгаданого відхилення і, одночасно, в знятті, усуненні несприятливих наслідків (майнових чи немайнових) цього відхилення, що виникають в сфері того чи іншого суб'єкта відносин. В зазначеному відношенні мова може йти навіть про профілактичні функції цивільного права¹.

Так, відповідно до ст. 203 Цивільного кодексу України (надалі — ЦК) в разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання боржником він зобов'язаний відшкодувати кредиторіві заподіяні цим збитки.

Якщо учасник договірних відносин не виконав договірне зобов'язання або виконав зобов'язання, але неналежним чином, то це і буде одним з можливих відхилень від встановленого порядку, адже відповідно до ст. 161 ЦК зобов'язання підлягає виконанню належним чином. А оскільки належне виконання зобов'язання не відбулося, одразу ж спрацьовує з боку цивільного права негативна реакція, й воно (цивільне право), реалізуючи закріплений за собою пріоритет не лише по попередженню подібних обставин, активно вмикається в рішення питання по усуненню несприятливих наслідків, що виникають на боці кредитора за неналежної поведінки боржника. Саме цим визначається напрямок цивільно-правового впливу на врегульовані договором, але водночас підкорені й законові, відносини шляхом забезпечення кредитора максимальною юридичною можливістю визволення з-під ваги збитків, що відчуває потерпілий.

Поміщене в ст. 203 ЦК положення про те, що збитки підлягають відшкодуванню, може бути кваліфіковане як якісна характеристика ролі, що проявляється в даному разі, і призначення галузі права. Ця роль може бути охарактеризована саме як відшкодування, котре за своєю суттю вбачається в тому, яким саме чином відбувається начебто заміна очікуваного кредитором і підлягаючого виконанню належним чином зобов'язання на зобов'язання іншого змісту. Тобто йдеться про те, що в разі невиконання чи неналежного виконання очікуваного за договором зобов'язання боржник повинен замість належного виконання здійснити сплату зроблених кредитором витрат, а також вартості доходів, що не одержав кредитор, яких він не одержав за причини невиконання зобов'язання боржником. Звичайно, в даному разі не йдеться про новацію (ст. 220 ЦК): для виникнення останньої по-

¹ Докладніше про це див.: Жушман В. П. Роль договору в профілактиці господарських правопорушень при поставці продукції за прямими тривалними господарськими зв'язками. К., 1991.

требується згода контрагентів про обмін одного зобов'язання між тими ж особами на інше. В даному разі загальний обов'язок по відшкодуванню збитків ґрунтується на законі. Крім того, за своїм змістом зобов'язання по відшкодуванню збитків, яке виникає замість невиконаного зобов'язання, неважко побачити, що основним призначенням цієї зміни зобов'язань є не стільки саме зміна одного зобов'язання на інше, скільки забезпечувана цим юридична можливість знищення негативних наслідків, що виникають на боці кредитора за причини неналежного виконання боржником договірної зобов'язання. І відбувається це за рахунок того, що відповідні втрати, що поніс кредитор, підлягають заміні іншими матеріальними благами, зокрема, грошима.

Таким чином, відбувається своєрідне урівноваження чогось порушеного, що власне і є компенсацією¹.

В зв'язку з викладеним виникає запитання відносно співвідношення понять «компенсація» та «відшкодування».

Відповідаючи на поставлене запитання, треба відмітити його обґрунтованість тим, що в літературі існують різноманітні пояснення одного і другого понять.

Зокрема, Г. Ф. Шершеневич в своєму підручнику Російського цивільного права, використовуючи обидва терміни, розглядав їх на відстані один від одного. При цьому «відшкодуванню» він надавав значення самостійної категорії. Відносно ж поняття «компенсація», то останнє він пов'язував, практично ототожнюючи, із заліком зустрічних вимог і, як наслідок, із засобом припинення зобов'язань.

«Під заліком, — писав Г. Ф. Шершеневич, — чи компенсацією розуміється засіб припинення зобов'язання шляхом взаємного задоволення двох однорідних вимог. В значенні заліку зустрічних вимог за деякими джерелами перекладається і латинське слово *compensatio*»².

В літературі останніх часів поняття «компенсація» стало виділятися в самостійну категорію, але пов'язаною з поняттям «відшкодування», причому залежною від відшкодування³. Таким чином, час начебто приблизив ці обидва поняття один до одного.

Однак, не зважаючи на тісний зв'язок між зазначеними поняттями «компенсації» та «відшкодування», сказати про їх

¹ Див.: Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1985. С. 248.

² Див.: Шершеневич Г. Ф. Учебник Русского Гражданского права. М., 1912. С. 497.

³ Латинская юридическая фразеология. М., 1979. С. 38.

ню абсолютну тотожність з точки зору чинного законодавства було б великим перебільшенням.

Необхідно враховувати, що ситуації, на які розповсюджуються норми, що містять поняття «відшкодування», надзвичайно різноманітні і далеко не завжди в дійсності відбувається те, що скривається за поняттям «відшкодування».

Одна справа, коли мова йде про відшкодування збитків, заподіяних невиконанням договору, і коли величина викликаних цим втрат на боці потерпілого піддається більш-менш точній вартісній оцінці і коли їхня заміна може бути забезпечена еквівалентною грошовою сумою.

Зовсім інакше складається діло, коли йдеться, наприклад, про заподіяння шкоди в зв'язку з каліцтвом або смертю потерпілого, чи про заподіяння моральної (немайнової) шкоди та ін. В зазначених випадках законодавець також використовує поняття «відшкодування». Однак в зазначених випадках мабуть неможливо вести мову про якусь точність відносно вартісного визначення всіх втрат і про їхню еквівалентно-вартісну заміну. Фактично можливою може бути здійснена заміна зазначених втрат лише в якійсь-небудь частині. При цьому зазначені втрати саме в найголовнішому їхньому проявленні (загибель людини, каліцтво) із об'єкта відшкодування взагалі виключаються і відшкодування цих втрат не відбувається. Вони замінюються зовсім іншими цінностями, котрі аж ніяк не співпадають ні за обсягом, ні за призначенням з тими, які перенесла потерпіла сторона. Тому в таких випадках стає можливою мова лише про компенсацію, як про можливість заміни перенесених втрат відповідними матеріальними цінностями, що забезпечується законодавством. Тому, хоча в даному разі законодавством і передбачається «відшкодування», але конкретне його проявлення скривається за поняттям «компенсація».

Таким чином, існують всі підстави стверджувати, що поняття «відшкодування» та «компенсація» між собою тісно пов'язані, вони переплетені між собою. Але, якщо говорити про їх співвідношення, то як співпадаючі, зазначені поняття можуть розглядатися з точки зору лише за призначенням кожного з них. Однак зазначеного співпадання не існує ні за обсягом, ні за призначенням, ні за способом реалізації, якщо мова йде про втрати, які не підлягають грошово-вартісній оцінці.

Тому, виконуючи роль відшкодування, компенсація конкретизує, уточнює цю роль і визначає характер зазначеного відшкодування. І саме в цьому значенні застосування саме компенсаційної функції, виконуваної цивільним правом при забезпеченні відповідного відшкодування, уявляється най-

більш конкретним і таким, що найбільш точніше відображає характер впливу цивільно-правового регулювання, направлено на відносини, що виникають в вищезазначених та інших аналогічних випадках.

Таким чином, підсумовуючи вищескладене, уявляється прийнятним наступне визначення поняття компенсаційної функції цивільного права.

Компенсаційна функція цивільного права є юридично можливим впливом, спрямованим на врегульовані і охоронювані відносини, за причини порушення яких одна особа стає кредитором, а інша — боржником. І в зв'язку з цим на боці останньої виникає зобов'язання надати на користь кредитора замість перенесених ним втрат яких-небудь інших матеріальних благ, що визначаються відповідно із законодавством чи договором, чи судом.

Із вищесформульованого визначення випливає, що компенсаційна функція цивільного права відображає специфіку його впливу на ті чи інші відношення, що виникають в особливих випадках, коли одна особа стає кредитором, а інша — боржником. Звідси також випливає, що зазначена цивільно-правова функція спрацьовує лише в зобов'язальних відносинах. По суті свого змісту ця функція має майновий характер і не передбачає відновлень кредитора в правах. Як вже відмічалось в літературі, шкода, що завдана речі (наприклад, пошкодження автомашини) чи здоров'ю (наприклад, заподіяння тілесних ушкоджень, що викликали каліцтво), є з точки зору інтересів суспільства в цілому відповідною невідновлюваною втратою, яка підлягає в зменшенні суспільного майна або суспільного потенціалу робочої сили. Ця шкода може бути покритою лише за рахунок нових цінностей, створюваних в процесі виробництва¹. Призначення компенсаційної функції цивільного права саме в тому і полягає, що вона забезпечує заміну благ, котрими кредитор оволодівав раніше чи котрими він заволодів би в майбутньому, якимось іншими майновими благами за рахунок боржника.

Надійшла до редколегії 11.05.96

¹ Див.: Варкалло В. Ответственность по гражданскому праву (возмещение вреда — функции, виды, границы). М., 1978. С. 27.